

BİBLİYOGRAFYA :

Fethi Gemuhluoğlu, *Dostluk Üzerine*, İstanbul 1978; a.m.f., *Dostluğa Dair* (haz. M. Ali — Selman Gemuhluoğlu), İstanbul 1988; Necip Fazıl Kısakürek, *Bâbîâlî*, İstanbul 1976, s. 350; a.m.f., *Rapor I*, İstanbul 15 Şubat 1976, s. 10-11; Nuri Pakdil, *Bağlanma*, Ankara 1979; *Sufîye Kültür-Sanat Yıllığı*, İstanbul 1987-88, s. 305-352; Cahit Zarifoğlu, *Yaşamak*, İstanbul 1990, s. 81-86; İhsan Işık, *Yazarlar Sözlüğü*, İstanbul 1990, s. 187; *Mavera*, sy. 12, İstanbul 1977; Yaşar Nuri Öztürk, "Bir Alp-Eren Vardı", *Lâle*, sy. 1, İstanbul 1982, s. 5-9; "Aşk Yeliyle İrgalanır Çiçekler veya Miras Mektupları", *Dolunay*, sy. 6-12, Kahramanmaraş 1986; *Boğaziçi*, sy. 63, İstanbul 1987; Cumali Ünalı, "Yirminci Yüzyılda Bir Derviş: Fethi Gemuhluoğlu", *Yeni Şafak*, İstanbul 21 Ekim 1995.

FERMAN KARAÇAM

GENC-i KÂRÜN

(bk. KÂRÜN).

GENC-i ŞEKER

(bk. FERİDÜDDİN MES'ÜD).

GENCE

(گنج)

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin
Bakü'den sonra ikinci büyük şehri.

Bakü'nün 363 km. batısında Küçük Kafkasya dağlarının kuzeydoğu eteğinde, Kür (Kura) ırmağının sağ kollarından Genceçay'ın her iki kıyısında Bakü-Tiflis demiryolu üzerinde yer almakta olup Azerbaycan'ın eski şehirlerindendir. Şehrin adı Ortaçağ Arap kaynaklarında Cence veya Kence, Fars kaynaklarında Gence, Ermeni ve Gürcü kaynaklarında Gandzak yahut Gandza şeklinde geçer. Bununla birlikte, Dede Korkut destanında Hristiyan ve müslüman dünyasının sınırları arasında gösterilen şehrin adının nereden geldiği ve ne zaman kurulduğu hakkında kesin bilgi yoktur. Şehrin adı bazı kaynaklarda Azerî Türkçesi'ndeki "gen yer" (açık, geniş yer) anlamına bağlanır. Bir başka görüşe göre de kelime Pehlevî dilinde "hazine, mahsul deposu" demektir.

Gence bölgesinde (Sakaşena) milâdî 576 yılında büyük bir Hun-Sâbir kitlesi yaşamaktaydı. 730-731 yıllarında Bâzcîr'in idaresinde 300.000 kişilik Hazar ordusunun Araplar'a karşı giriştiği sefer esnasında tahrip edilen şehirler arasında Gence'nin de adı geçer. Mirhând, şehrin kuruluşunun Sâsânî Hükümdarı Kubâd

dönemine uzandığını belirtirken Hamdullah Müstevfî-i Kazvî'nin buranın 39'da (659-60), Arrânî M. Kagankatvatsi ise 846-847 yıllarında Araplar tarafından kurulduğunu kaydederler. Münecimbaşı'nın kaynaklarından biri olan müellifi meçhul *Târîhu'l-Bâb*'daki bilgiye göre şehir, 245'te (859) Halife Mütevekkil-Alellah'ın sergerdelerinden Muhammed b. Hâlid b. Yezîd tarafından imar edilmiş ve Bâbülevbâb (Derbend) ile birlikte kendisine iktâ olarak verilmişti. Bu bilgilerden hareketle Gence'nin kuruluş ve teşekkülünün VI-VIII. yüzyıllar arasında olduğu söylenebilir.

Kuzey tarafında Kür ve kolları ile sulanan verimli bir ovanın, güneyinde ise üzerinde yaylalar, ormanlar bulunan dağlık bir arazinin yer aldığı Gence bölgesinde Araplar'dan önce göçebe Türkler yaşamaktaydı. VIII. yüzyılın başlarında Gence'nin bulunduğu Arrân bölgesi Hazarlar'la Araplar arasında cereyan eden savaflara sahne oldu. Dede Korkut destanında Berdea ile beraber, Oğuz Türkleri'nin kuzey hududunda Gürcistan sınırlarında Bağlı oğlu Amran'ın mâlikânesi olarak gösterilen Gence, İstahrî'ye göre Arap fetihlerinin ilk dönemlerinde Berdea'dan Tiflis'e ulaşan yolda küçük bir şehir durumundaydı. 943-944'te Hazar denizi ve Kür ırmağı yoluyla gelen Ruslar'ın Berdea'yı yağma ve tahrip etmelerinden sonra Arrân bölgesinin merkezi oldu ve hızla gelişmeye başladı, şehrin etrafı surlar ve hendekle çevrildi. 344 (955-56) yılında Sâlarîler hânedanı topraklarına katıldı ve Arrân valisinin ikametgâhı haline geldi. 360'ta (970-71) Şeddâdîler'in hâkimiyeti altına girdi. Şeddâdîler şehirde köprüler, kervansaraylar ve yeni surlar yaptılar. Böylece şehir eski surların dışına doğru genişledi ve burada yeni alışveriş merkezleri oluştu. Karadeniz kıyılarını İran'a bağlayan tarihî ticaret yolu üzerinde bulunması iktisadî hayatın daha da canlanmasına yol açtı.

Gence'ye hâkim olan Şeddâdîler 1054'te Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e tâbi olmak zorunda kaldılar. 1067 yılında Gürcistan seferinden dönen Alparslan bir süre Gence'de kaldı. Sultan Melikşah 1076'da Gence'yi muvakkaten Emîr Fazlûn'dan alıp bütün bölgeyi Emîr Sav Tegin'e verdi. Böylece yöreye çok sayıda Türkmen yerleştirildi. Sultan Melikşah'ın 478 sonlarında (1086 başları) gerçekleşen Kafkasya seferi sırasında en ciddi mukavemeti Gence şehri göstermiş, bu-

nun üzerine sultan Urfa Emîri Bozan'ı Fazlûn'u te'dib ve Gence'nin zaptıyla görevlendirmiştir. Çok çetin muhasaradan sonra ele geçirilen Gence ve çevresi doğrudan merkeze bağlandı. Şeddâdî Hükümdarı III. Fazlûn teslim oldu, fakat daha sonra tekrar Gence'ye hâkim olmayı başardı. Ardından Melikşah, 1088'de büyük bir orduyu Arrân üzerine gönderdi. Fazlûn teslim olmayı reddedince şehre zorla giren Selçuklular burayı yağma ettiler. Böylece Gence ve Arrân'da kesin olarak Selçuklu hâkimiyeti kurulmuş oldu. Şehir 486'da (1093) Sultan Berkyaruk tarafından Muhammed Tapar'a iktâ olarak verildi. Muhammed Tapar daha sonra atabegi Kutluğ Tegin'i öldürterek saltanat davasıyla ayaklandı ve bütün Arrân'a hâkim oldu. Sultan Berkyaruk ile aralarında vuku bulan üçüncü savaştan sonra yapılan antlaşmada (495/1101) Gence ve çevresi Muhammed Tapar'a bırakılmıştı. Muhammed Tapar tahta geçtikten sonra da Gence önemini kaybetmedi. Gürcü Kralı David 503'te (1110) Gence'ye kadar gelse de Muhammed Tapar tarafından bozguna uğratıldı.

1139'da büyük bir deprem sonucunda Gence geniş tahribata mâruz kaldı. İmâdüddin el-İsfahânî'ye göre deprem esnasında 300.000, İzzeddin İbnü'l-Esir'e göre 230.000 kişi hayatını kaybetti. Bu olay sırasında Kepez dağından kopan bir heyelân kütlesi aşağı inerek Aksu ırmağının önünü kapatmış ve bu doğal setin arkasında suların birikmesiyle şimdiki Göygöl oluşmuştu. Bu durumdan faydalanan Gürcü Kralı I. Dimitrius, zelzeleden yıkılmış Gence'ye baskın yaparak şehri yağmaladı. Baskın sırasında Gürcüler ganimet olarak Gence'nin meşhur demir kapısını da Gürcistan'a götürdüler. Kapı bugün Gürcistan'da Kutaisi şehri civarında Gelati Manastırı'ndadır. Gence, Gürcü saldırılarına karşı müslümanlar tarafından uç bölgesi (sugür) olarak kabul edilmiş ve tahkimat yapılmıştır.

521'de (1127) Gence ve Arrân, Selçuklu valileri Karasungur ve Çavlı'nın idare-

Gence'de
darbedilen
1213 (1798-99)
yılına ait
gümüş sikke

sindeydi. Karasungur yıkılıp tahribat ve yağmaya uğramış olan şehri kısa zamanda yeniden kurdu. Bunun ardından önce Selçuk sultanlarının, daha sonra da İldenizliler'in merkezlerinden biri haline gelen Gence ekonomik ve kültürel açıdan en parlak günlerini yaşadı, büyük bir gelişme gösterdi. Nüfusu doğudaki birçok şehirden daha fazlaydı. Ayrıca yakınlarında demir ve bakır filizlerinin bulunması demirciliğin gelişmesine yol açtı. Şehirde çeşitli zenaat kolları faaliyet gösteriyor, kaliteli ipek kumaşlar üretiliyor, ham ipek, kürk, keçe ve elbiseler ihraç ediliyordu.

İldenizliler'in en tehlikeli komşusu hristiyan Gürcüler idi. Gürcü Kralı III. Georgi 1162 ve 1166'da Gence'yi zapt ederek yağmamış ve birçok esir götürmüştü. XII. yüzyılın sonlarında Gürcü Kralı Tamar Gence'ye baskında bulunmuş ve Gence hâkimi şehri terketmişti. Ancak Genceliler'in direnişi sonucunda muhasarayı kaldırıp geri çekilmek zorunda kaldı.

XII. yüzyılın son yarısı ile XIII. yüzyılın başlarında Gence Ön Asya'nın en ihtişamlı ve güzel şehirlerinden biri olmuştu. İbnü'l-Esir burayı "Arrân şehirlerinin anası" olarak adlandırırken Hamdullah Müstevfi-i Kazvîni onu İsfahan ve Merv ile karşılaştırır. Ayrıca Aksaray'ın Anadolu'nun, Gence'nin de Arrân'ın en güzel şehri olduğunu belirtir. Şemseddin İldeniz (1137-1175) ve Cihan Pehlivan'ın (1175-1186) dönemleri Gence'nin sosyal ve ekonomik refah devridir. İbrâhim b. Muhammed el-Cenzî, Ebû Hafs Ömer b. Osman el-Cenzî, Yezîd b. Ömer el-Cenzî gibi bu şehirde yaşamış birkaç âlim, edip ve muhaddisin ismini Yâkût el-Hamevî zikreder. Nitekim bu devirde Gence'de Ebû'l-Ulâ Gencevî, Mehseti Hanım ve Şeyh Nizâmî-i Gencevî gibi şair ve mütefekkirler yetişmiştir. Nizâmî'nin Gence civarındaki mezarı halkın ve sultanların ziyaretgâhı olmuştur.

Gence 1221'de Moğollar'ın saldırılarına hedef oldu. Bu ilk saldırı sırasında Azerbaycan'a baskın yaparak Beylekân'ı yakıp yıktıktan sonra Gence'ye yürüyen Moğollar, şehrin sağlam ve müstahkem surlara ve kalabalık nüfusa sahip olduğunu görünce fidye olarak altın ve kumaş alıp geri çekildiler. 1223'te Gence Hâkimi Kaşkara (Kuşhara) bir grup Kıpçak Türkü'nün bu bölgede yerleşmesine izin verdi. Ardından Celâleddin Hârizmşah Azerbaycan'a yürüyerek (1225) Gence Hâkimi Cemâleddin'den şehri tes-

lim aldı. Fakat Celâleddin Azerbaycan'da istikrarlı hâkimiyet kuramadı ve büyük bir direnişle karşılaştı. 1231'de Gence ahalisi ayaklanarak şehirde bulunan Hârizm Garnizonu'nu basıp askerleri öldürdüler. İsyanı bastıran Celâleddin ise sadece âsi elebaşlarından otuz kişiyi reisleri Bondar ile birlikte öldürttü. Bunun hemen ardından yeniden Azerbaycan'a gelen Moğollar 1235'te Gence'yi aldılar ve kendilerine sert bir şekilde direnen şehir halkını kılıçtan geçirdikleri gibi şehri de yakıp yıktılar.

Dört yıl harap durumdan kaldıktan sonra yavaş yavaş yeniden kurulan Gence, İlhanlı Sultanı Gâzân Han'ın uyguladığı iktisadî tedbirler sonucu kalkınmaya başladı ve Karabağ-Arrân vilâyetinin merkezi haline gelip idarî bakımdan yeniden önem kazandı. XIV. yüzyıl ortalarında Gence ve Karabağ'a Celâyirliler hâkim oldular. XV. yüzyılın başlarında bu bölge Karakoyunlular'ın eline geçti. Gence ve Berdea hâkimi olarak adı geçen Emîr Karaman Karakoyunlu beylerbeyi idi. Timur'un oğlu Şâhruh Mirza'nın Azerbaycan ve Karabağ'a ilk seferi sırasında (1420-1421) Gence ve Karabağ'ın hâkimi Karamanlı boyunun emîri Yâr Ahmed olmuştu. Akkoyunlular'ın bölgede hâkimiyet kurduğu dönemde (1468-1501) Karabağ ve Gence muhtemelen Kaçar emirlerinin idaresindeydi.

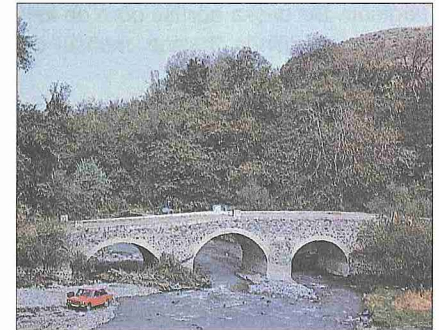
Safevîler Devleti'nin kuruluşundan (1501) sonra Gence Kaçar emirlerinin irsî mülkânesi haline geldi; idarî açıdan on üç vilâyete (beylerbeyilik) ayrılan Safevî Devleti'nin önemli vilâyetlerinden birini oluşturdu. Karabağ veya Gence vilâyeti olarak adlandırılan bu idarî bölge, Kaçar boyuna mensup Ziyâdoğulları tarafından idare edildi. I. Tahmasb devrinde Gence Beylerbeyi Şahverdi Ziyâdoğlu Kaçar idi. Ondan sonra gelen beylerbeyiler onun oğulları İbrâhim Han ve Yûsuf Halife, yeğeni Teyker Sultan, İmam Kulı Han ve onun oğulları Mürşid Kulı Han, Muhammed Kulı Han, onun oğlu Murtaza Kulı Han'dır (ö. 1664). Sonuncusunun evlâtları, Gence ve Karabağ beylerbeyliğini 1737 yılına kadar ellerinde tuttular. Nâdir Şah zamanında onların hâkimiyeti Gence şehrine münhasırdı. 1804 yılındaki Rus işgaline kadar Gence'nin idaresi Ziyâdoğulları'nın elinde kaldı.

XVI. yüzyıl sonlarında Gence ve yöresi Safevî-Osmanlı savaşlarına sahne oldu. 20 Temmuz 1588'de Erzurum'dan hareket eden Ferhad Paşa idaresindeki ka-

labalık Osmanlı kuvvetleri hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Gence önlerine geldiler. Osmanlı ordusunun harekete geçtiğini öğrenen Gence Hâkimi Ziyâd Han oğlu Mehmed şehri boşaltarak Aras boylarına doğru çekildiği için 1 Eylül'de Osmanlı kuvvetleri terkedilmiş şehre girdiler. Bu sefer sırasında orduda bulunan tarihçi Selânikî Gence'nin bağık bahçelik çok güzel bir şehir olduğunu, yakınında iki köprü bulunduğunu, Ferhad Paşa'nın askerlerine bağlara, bahçelere ve şehirdeki binalara herhangi bir zararları dokunmaması için sert emirler verdiğini belirtir. Şehre girildikten iki gün sonra inşa faaliyetlerine başlanarak etrafı surlarla çevrildi, hendekler kazıldı. Kırk gün süren inşa sonunda Gence 6000 zirrâ (yaklaşık 4 km.) uzunluğunda surlarla çevrildi. İçine 3500 muhafız ve toplar kondu; Gence merkez olmak üzere bir eyalet teşkil edildi ve beylerbeyiliğine Çerkez Haydar Paşa getirildi (Selânikî, I, 204-209). 1593 yılına ait Gence vilâyeti *Tahrir Defteri*'ne göre bu eyalet yedi sancağa ayrılmıştı. Bu sancaklar Gence (on iki nahiye), Berdea (beş nahiye), Hacı (dokuz nahiye), Ahîstâbâd (beş nahiye), Dizak (üç nahiye), Hekâri (dört nahiye) ve Verende (bir nahiye) adlarını taşıyordu (BA, TD, nr. 699). Gence'nin fethi, Osmanlı tarihçisi Rahîmzâde İbrâhim Harîmî Çavuş tarafından yazılan *Kitâb-ı Gencine-i Feth-i Gence* adlı eserde manzum olarak tasvir edilmiştir.

Osmanlı hâkimiyetine girişinin hemen ardından eski Gence hâkimi olup daha sonra Osmanlılar'a iltica edecek olan Ziyâd Han oğlu Mehmed'in başarısız kuşatma teşebbüsünde bulunduğu şehir ve yöresi on sekiz yıl Osmanlı idaresinde kaldı. Bu dönemde önemli bir ipek üretim yeri olma özelliğini korudu.

Gence'de bir taş köprü - Azerbaycan

XVII. yüzyıl başlarında yeniden başlayan Osmanlı-Safevî savaşları sırasında 1606'da I. Abbas tarafından altı aylık bir kuşatmadan sonra ele geçirildi. Mukavemet gösterdiği için şahın emriyle yağma ve tahrip edildi, hatta bu büyük tahribatın izleri uzun zaman sürdü. Yeni Gence eski yerinden 1 fersah (yaklaşık 6 km.) mesafede kuruldu. Kırk yıl sonra (1647) burayı gören Evliya Çelebi Gence'yi 6000 evli, kale ve suru olmayan, cami, imaret, han, hamam, bedesten ve çarşısı bulunan bağlık ve bahçelik bir şehir olarak tarif eder ve yedi nahiyeli, pirinç, pamuk, ipek, at nalı demiriyle meşhur bir hanlık merkezi olduğunu yazar (*Seyahatnâme*, II, 286-287).

XVIII. yüzyılın başlarında İran'da ortaya çıkan kargaşalıktan faydalanan Rus Çarı I. Petro Hazar denizi sahillerini istilâ ettiği sıralarda (1722) Osmanlı kuvvetleri duruma müdahale ederek Karabağ'a girdiler. 1724'te Ruslar'la yapılan antlaşma ile İran'ın kontrolündeki Nahçıvan, Karabağ, Azerbaycan ve Dağıstan yöreleri iki taraf arasında paylaşırlınca Osmanlılar bu antlaşma şartları gereği harekete geçerek Nahçıvan, Erivan ve Tebriz'i aldılar. Hemen sonra da 4 Eylül 1725'te Sarı Mustafa Paşa idaresindeki kuvvetler iki günlük bir kuşatmadan sonra Gence'yi zaptettiler (Küçükçelebizâde Âsım, s. 493-497). Ancak bu ikinci Osmanlı hâkimiyeti de uzun süreli olmadı. 1734'te Nâdir Şah, Genç Ali Paşa tarafından müdafaa edilen Gence'yi kuşattıysa da başarılı olamadı. 18 Haziran 1735'te Arpaçayı Savaşı'nda Osmanlı kuvvetlerini yendikten sonra 9 Temmuz'da Gence'yi ele geçirdi. Bu sırada şehir kuvvetli surlar ve üç hendekle çevrili müstahkem bir halde bulunuyordu.

Nâdir Şah'ın ölümünden sonra Gence, XVIII. yüzyılın ortalarında Azerbaycan'da kurulan yarı müstakil hanlıklardan biri oldu. 20 Kasım 1803'te Rus Generali Sisianov Tiflis'ten Gence'ye gelip şehri kuşattı. Gence Hanı Cevâd Han Ruslar'ın teslim teklifini reddederek uzun müddet mukavemet gösterdi. Şiddetli top ateşinden sonra muhafızlardan sayıca kat kat üstün olan Ruslar Cevâd Han'ı kale içine çekilmeye mecbur ettiler. 3 Ocak 1804'te Cevâd Han şehid düştü; Ruslar'ın eline geçen Gence büyük bir katliama mâruz kaldı. 7000'den fazla kişi öldü, camiye sığınan kadın ve çocukların hepsi Sisianov'un emriyle katledildi. Ruslar şehirdeki büyük camiye kiliseye çevirdiler. Böylece Gence tarihi-

nin en karanlık günlerini yaşadı. 1813'te Rusya ile İran arasında yapılan Gülistan Antlaşması'na göre Gence ve Karabağ Rus topraklarına katıldı. Gence Hanlığı'nın arazisi Elizavetpol olarak adlandırıldı.

Rusya'nın idaresinde Gence bir süre merkezi Tiflis olan vilâyete bağlandı. 1868'de ayrıca Elizavetpol vilâyeti (Guberniya) kuruldu. Bakü ile Tiflis'i birleştiren demiryolunun yapımından sonra (1883) Gence iktisadî açıdan kalkındı. Sekiz kazaya ayrılmış olan Gence vilâyeti'nin merkezi olan şehir, ekonomik gelişmeye paralel olarak nüfus bakımından da kalabalıklaştı. 1864'te 13.000'i biraz geçen nüfusu 1880'de 16.000'i, 1891'de 20.000'i, 1897'de 33.000'i aştı. XX. yüzyıl başlarında 75.000'e ulaşan nüfusu ile büyük bir iktisadî ve kültürel merkez haline geldi. Ermeniler'in bu dönemde Gence'deki bazı müslümanların evlerini yakıp mallarını yağmalamaları üzerine Osmanlı Devleti müslümanların haklarının ve mallarının muhafazası için Rusya hükûmeti nezdinde teşebbüste bulunmuştur (BA, İrade-Hususî, 28 L. 1323, nr. 56). 1910'da Rusya'da başlayan sanayi gelişmesi Gence'yi de etkiledi; şehirde birkaç çirçir ve tütün fabrikası, altı banka, ticaret ve zenaat tesisleri vardı. 28 Mayıs 1918'de Feth Ali Han başkanlığın-

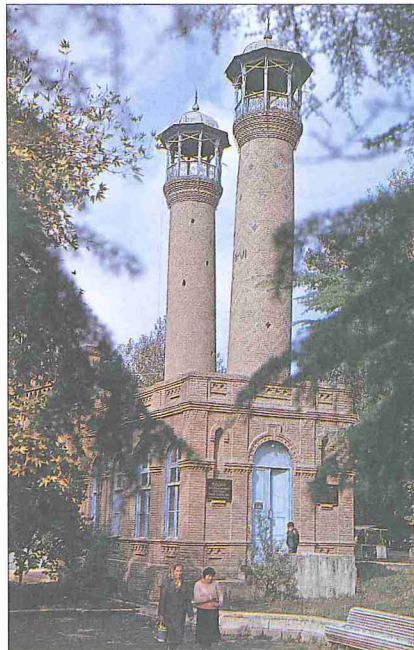
da Tiflis'te kurulan ilk Azerbaycan Millî bağımsız hükûmeti merkez olarak Gence'yi seçince burası Azerbaycan Cumhuriyeti'nin geçici başşehri oldu. Millî şûrâ ve hükûmet burada yer aldı. Rus istilâsına karşı Âzerî Türkleri'nin kurtuluş savaşı Gence'den yönetildi. Azerbaycan hükûmetinin davet ettiği Türk askerî alayının karargâhı da buraya yerleşti. 1920 Nisanında Bakü'de millî hükûmetin düşüşü üzerine 1 Mayıs'ta Rus-Bolşevik ordusu Gence'yi işgal etti. Bolşevik işgaline karşı çıkan Albay Cihangir Kâzimbeyli'nin önderliğinde başlatılan isyanlar sırasında (25-26 Mayıs) şehir tekrar millî kuvvetlerin eline geçtiyse de dışarıdan destek alamayan Gence 31 Mayıs'ta Bolşevikler'in katliamına mâruz kaldı, nüfus yarı yarıya azaldı; 1923'te 38.000'e indi, daha sonra yeniden toparlanarak 1930'larda 100.000'e çıktı. 1987 sayımına göre şehrin nüfusu 270.000'e, 1990'dan sonra da 282.000'e ulaştı. Bugün yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin en önemli şehirleri arasında yer alır.

Gence'nin anıt niteliği taşıyan yapıları günümüzde yok denecek kadar azdır. Bunun başlıca sebebi şehrin baskınlara, işgallere, depremlere ve tahriplere mâruz kalmasıdır. XIV-XV. yüzyıllara ait İmamzâde Türbesi, XVII. yüzyıla ait Cuma Mescidi (1606), kervansaray, kale surlarının harabeleri, kilise, hamam (Cökek Hamam) ayakta kalmıştır. VII. (XIII.) yüzyıl müelliflerinden Zekeriyâ el-Kazvî'nin Gence halkının Sünnî, hayır sahibi, din-dar ve silâh kullanmakta mahir kişiler olduğunu söyler.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, TD, nr. 699; BA, İrade-Hususî, 28 Şevval 1323, nr. 56; İstahri, *Mesâlik*, s. 187, 193; Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 323-324; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, Kahire 1906, II, 132; III, 151; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 281, 287, 359, 361, 548, 587, 666, 678, 683, 686; XI, 77, 323; XII, 383, 408, 417, 425, 433, 436-437, 470; Bünderî, *Zübdetü'n-Nusra* (Burslan), s. 88, 174-175; Kazvî'nî, *Âşârü'l-bilâd*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), s. 493, 522-523; Müstevfî, *Nühzetü'l-kulâb* (Strange), s. 91-92, 181, 203; Mirhând, *Rauzatü's-şafâ*, Bombay, ts., I, 233; Selânikî, *Târih* (İpsirli), I, 204-209; İskender Bey Münşî, *Târîh*, II, 271; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 286-287; Rahîmzâde, *Kitâb-ı Gencine-i Feth-i Gence*, İÜ Ktp., TY, nr. 2372; Küçükçelebizâde Âsım, *Târîh*, İstanbul 1282, s. 493-497; M. Kagankatvatsi, *Istoria Agvan* (Ermenice'den trc. K. Patkanyan), Petersburg 1861, s. 270; Petrushevski, "Azerbaycan v XVI-XVII vekah", *Sbornik Statey po istorii Azerbaycana*, Bakü 1949, s. 250; V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, Cambridge 1953; a.mlf., *A History of*

Cuma Mescidi - Gence / Azerbaycan

Sharuân and Darband in the 10th-11th Centuries, Cambridge 1958, s. 25, 57; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 6, 113, 116, 170; A. Alizade, *Sotsialno-ekonomičeskaya i političeskaya istoria Azerbaycana v XIII-XIV verat*, Bakü 1956, s. 98, 99, 102, 103, 106, 107, 108, 111, 112; Z. Buniatov, *Azerbaycan v VII-IX vekax*, Bakü 1965, s. 110-111, 133, 162, 163, 179, 204; a.mlf., *Gosudarstvo atabekov Azerbaycana*, Bakü 1978, s. 23, 33, 34, 37, 111, 126, 133, 179, 189-192, 204; M. Fahrettin Kirzioğlu, *Osmanlıların Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, Ankara 1976, bk. İndeks; W. Velihanlı, *IX-XII. Asır Arap Coğrafyaşun es-Seyyahları Azerbaycan Hakkında*, Bakü 1977, s. 89, 91; M. Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı-XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, Bakü 1978, s. 192-193, 212, 216, 219, 220, 225, 228, 305, 306; O. Efendiyev, *Azerbaycan Skoye Gosudarstvo Seferidov v XVI veke*, Bakü 1981, s. 138, 156, 157, 197, 199, 271; Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, Ankara 1984, s. 26, 27, 118; Abdülkerim Özyaydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990, s. 11-13, 28, 32, 144; a.mlf., "Arrân", *DİA*, III, 394-395; Osmanlı Devleti ile Kafkasya, *Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (1687-1908)*, Ankara 1992, s. 66-92; Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dâir Arşiv Belgeleri, *Karabağ-Susa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy, I, (1578-1914)*, Ankara 1992, s. 50, 52, 57, 64, 67, 142, 143, 147, 149, 150, 152, 154, 179, 180, 190, 191, 239, 240, 243; Hüsamettin Mehmedov, "Osmanlı Dönemi Gence-Karabağ Eyaletinde Vakıflar", *Otam*, sy. 4, Ankara 1993, s. 635-644; Mirza Bala, "Gence", *İA*, IV, 762-766; W. Barthold — [J. A. Boyle], "Gandja", *El²* (İng.), II, 975-976; "Kivovabad", *Azerbaycan Sovyet Ensiklopedisi*, Bakü 1981, V, 396-400.

OKTAY EFENDİZADE

GENCİNE-İ RÂZ

(گنجینه راز)

Taşlıcalı Yahyâ'nın

(ö. 990/1582)

dinî-ahlâkî konulara dair mesnevisi.

Yazılış tarihi bakımından şairin hamsesinin ilk mesnevisini teşkil eden eserde, Nizâmî-i Gencevî'nin *Mağzenü'l-esrâr*'ına nazîre olan Molla Câmî'nin *Şubhatü'l-ibrâr*'ı örnek alınmıştır. Telif tarihi, sonundaki "hâmûş" kelimesinin ebced hesabıyla gösterdiği 947 (1540-41) yılıdır. Türk edebiyatında *Şubhatü'l-ibrâr*'ın ilk nazîresi olan ve "feilâtün feilâtün feilün" kalıbıyla yazılan *Gencîne-i Râz*, 3050 beyit kadardır. Müellif eserinin sonunda mesneviyi bir ayda tamamladığını bildirir.

Besmele manzumesi, tevhid, na't ve mi'râciyyenin ardından Kanûnî Sultan Süleyman ve onun devrinde uzun zaman Anadolu kazaskerliği yapmış olan Abdülkadir Hamîdî Çelebi için yazılmış methiyeden sonra şair "sebeb-i te'lîf" kısmında eserini Hz. Peygamber'i rüyasında görmesi üzerine yazdığını, İran'ın hamse sahibi şairleri ve Ali Şîr Nevâî gibi kendisinin de bir hamse meydana getirmek istediğini ifade eder. Eser Kanûnî Sultan Süleyman'a ithaf edilmiştir.

Câmî'nin *Şubhatü'l-ibrâr*'ı gibi, her birinin sonunda bir hikâyenin yer aldığı "makâle" adı verilmiş kırk bölümden meydana gelen *Gencîne-i Râz*'da sırasıyla şu konular işlenmiştir: Namaz, zi-

kir, dünya hayatını iyi değerlendirme, riya ve kibirden sakınma, tevazuun önemi, ilmin ve âlimin değeri, bilgi ve hünerle gururlanmama, insanın diğer varlıklara üstünlüğü, tembelliğin kötülüğü, uzletin faydası, rızkın Allah'tan olduğu, kanaatin önemi, sabrın değeri, fakrın üstünlüğü, edep ve hayâ sahibi kişilerin saygınlığı, gönül kırmanın kötülüğü, dünyaya gönül verenlerin hali, mal mülk sahibi olmanın mutluluk vermeyeceği, yiğit kişilerin halleri, kötü kişilerden sakınmak gerektiği, takvâ sahibi olma, adaletin erdemi ve zulmün kötülüğü, zalimin dünyada ve âhirette itibar görmediği, şehidlerin halleri, Peygamber soyundan olmadığı halde öyle geçinenlerin durumu, Râfîzîliğin dinsizlik olduğu, doğru kimselerin iki cihanda aziz oldukları, rüşvetin kötülüğü, ihtiyaçtan fazla çok mal biriktirenlerin acınacak halleri, cömertliğin fazileti, sarhoşluğun kötülüğü, mecazi aşkın özellikleri, konuşmanın yeri ve zamanı, gerçek söz ustaları ile kazanç için şiir yazarlar arasındaki fark, Kâbe hakkında ve hacın sevabı, bağışlamanın erdemi, ölümün kaçınılmazlığı, kâfirlerin cehennemlik oldukları, müminlerin cennete girecekleri. Bu konuların her birini birer küçük hikâyeye takip eder. Bunlar arasında şairin kendi devriyle ilgili parçalar da bulunmaktadır.

Yahyâ Bey, hamsesinin diğer mesnevilerinde olduğu gibi *Gencîne-i Râz*'ın da hâtimesinde eserinin tercüme değil, ilâhî bir ilhamla kaleme alındığını belirtir. Müstensihlere yanlılık yapmamaları hususunda öğütler verip kötü niyetle yaklaşıp akanlara bedduada bulunur.

Önemli bir mesnevi olan *Gencîne-i Râz*, bugüne kadar yayımlanmamış ve üzerinde ciddi bir çalışma yapılmamıştır. Eserin yalnız İstanbul kütüphanelerinde otuz yedi nüshasının bulunması beğenilen ve okunan bir mesnevi olduğunu göstermektedir.

BİBLİYOGRAFYA:

Taşlıcalı Yahyâ, *Gencîne-i Râz*, Türk Dil Kurumu Ktp., nr. A. 20, 38, 233, 285, 368; a.e., *İÜ Ktp.*, TY, nr. 6384; a.e., Millet Ktp., Ali Emîrî, Manzum, nr. 986; Nizâmî-i Gencevî, *Mağzenü'l-esrâr*, Tahran 1351 hş.; Câmî, *Şubhatü'l-ibrâr*, Tahran, ts.; Nail Tuman, *İstanbul Kütüphaneleri Türkçe Hamseler Kataloğu*, İstanbul 1961, s. 44-57; Karatay, *Türkçe Yazmalar*, II, 124-125; Kocatürk, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 356-357; Banarlı, *RTET*, I, 600; Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 77, 84, 108; Mehmed Çavuşoğlu, "Yahyâ Bey", *İA*, XIV, 346; "Gencîne-i Râz", *TDEA*, III, 319-320.

İSMAİL ÜNVER

Besmele manzumesiyle başlayan *Gencîne-i Râz*'ın ilk iki sayfası (Süleymaniye Ktp., Fâth, nr. 4059)